

NATUURLIJK BESTAAT GOD

Dagboeken en brieven

Eerste druk februari 2016

© Copyright 2016 GERARD KOOLSCHIJN, ORVELTE
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of open-
baar gemaakt, op welke wijze ook, zonder voorafgaande schrift-
telijke toestemming van de uitgever.

Herman Hissink

Natuurlijk
bestaat God

Dagboeken en brieven

Gekozen door
Gerard Koolschijn

Uitgeverij Van Oorschot
Amsterdam

Proloog

De merkwaardigste volwassene die mijn levenspad heeft gekruist, even afgezien van mijn vader, was drs. H.J.A. Hissink. Nu heb ik volwassenen altijd gemeded, dus het vergelijkingsmateriaal was gering. Ze zijn er alleen in je jeugd. Wanneer de school eenmaal achter je ligt worden het gewoon mensen – wat het er niet beter op maakt. Hoeveel zijn het er geweest? De familie leverde ze. Of ze woonden op de laan. Ze hoorden bij kerk en werk, of verschenen, zoals drs. Hissink, voor de klas. Een vijftigtal? Ik beperk me tot de mannen, al werpt een enkele vrouw wel licht.

Mijn moeder was door haar familie in de ban gedaan toen ze trouwde met een man die haar uit een vrijdenkende omgeving ontvoerde naar zijn zwarte, psalmzingende stam. Dus de opa die vanaf zijn Sumatraanse plantage nog op tijgers had gejaagd kreeg ik niet te zien, evenmin als de tennissende ooms uit zijn Amersfoortse villa Bah-Bolon. Mijn vader bracht wél een opa in, een gehoorzame kantoorman wiens drift al achter hem lag, aardig voor zijn kleinkinderen zonder ooit een oorspronkelijk woord te spreken. Hij had zich al vroeg laten tiranniseren door de jeugdige geloofsijver van zijn zoon. Wanneer hij op zondagavond voor extra godsdienstoefeningen bij ons aantrad kon hij na afloop een sigaar krijgen – als hij verder zijn mond hield. Mijn vaders broer, een omslachtig sprekende maar niet ongeestige econoom, zagen we zelden. In ons kerkgebouw zat hij op de galerij, ver van zijn broer die onder de preekstoel voor apostel speelde. Hun familie stamde uit Delft en werkte in de behangersbranche. Vreemd sprekende lieden kwamen ons ouderlijk huis stofferen.

Dat huis, eerst huur, toen koop vijftig meter verder op dezelf-

de laan, lag tegenover steile, beboste duinen. We woonden in het koophuis toen mijn vaders afgod, dominee Jan Pieter Paauwe, stierf. Ik was tien. Ik zie hem nog in de hoge, rechte leunstoel zitten, met een lege ruimte om zich heen, deze profeet van het Laatste Oordeel, die ons aller leven verziekte. Naast Paauwe kon niemand bestaan, in zijn schaduw verdorde alles, hij was het grote Niets, de totale verwerping, een gat waarin elk leven werd opgezogen. Zelfs mijn vader, toch een dictator die zich door niemand iets liet zeggen, werd in Paauwes handen als was. Onder alle schimmige, in oppassendheid verstarde volgelingen was oud-buurman Koene, overgangsfiguur tussen laan en kerk, een held van mijn eerste decennium. Bij het plaatsen van extra banken in de afgehuurde Waalse kerk, waarvoor mijn vader hem samen met mij bij een eerste autorit afzette, oogde hij vrolijk, hoewel het toch zondag was. Hij lachte ook op de korte, onvergetelijke wandeling na de dienst, wanneer de statige profeet in een zwarte Oldsmobile was afgevoerd en ook mijn vader uit het zicht was verdwenen om de familie thuis te brengen. Even was er vrijheid, tien minuten wandelen over Noordeinde en Zeestraat, tot de zwarte Citroën weer voorgleed en zijn muil voor ons opende.

Ons huurhuis was het middelste geweest van een blok van drie. De gezette postzegelverzamelaar van De Windhoek, het noordelijke hoekhuis, vertoonde zich alleen wanneer een bal in zijn tuin was beland en hij van achter zijn glas-in-loodramen in gebarentaal duidelijk maakte dat die nu in zijn bezit was en zou blijven. Zijn jonge vrouw zat op het achterbalkon uit de wind met haar gezicht naar de zon. In zijn achterkamer heb ik eens zijn complete Oostenrijkverzameling moeten bezichtigen, waarbij hij zwaar hijgde. Het zuidelijke hoekhuis werd bewoond door een moeder met smetvrees en een vader met zeilboot. Soms werd ons gezin uitgenodigd voor een tocht op De Kaag, waarbij mijn vader blind naar de zon staarde en de buurman aan het roer zat, wetend hoe de winden waaien. Na Paauwes dood koesterde mijn moeder een wanhopige liefde voor hem die niet verder kwam dan brieven en een zoen. Eens mocht

ik helpen om de zeilboot, die bij donder en bliksem in de Ringvaart was afgemeerd, naar de Sassenheimse thuishaven terug te varen. Het was een stormachtige dag, waarop ik eindelijk eens een flinke volwassene zag.

De verhuizing naar het koophuis breidde mijn kennis van volwassenen in zuidelijke richting uit, drie huizengroepen ver, vijf mannen. Op de hoek van het nieuwe blok woonde een gebruikte reus die voor een oliemaatschappij werkte. Op het eerste verjaarspartijtje dat mijn vader belegde, in een poging voor een medemens door te gaan, vroeg hij de reus wat hij wilde drinken. 'Een biertje.' Mijn vader: 'Dat heb ik niet.' De buurman: 'Dan maar een borrel.' Mijn vader: 'Ik heb alleen wijn. Wat wil je, rood of wit?' Onuitwisbaar moment van schaamte. Toch koos ik ook niet voor de reus, die me veel te nonchalant en goed doorbloed was. Een oase was het buurhuis in het midden, dat rook naar de verf van het kunstschildersechtpaar dat er werkte. Op zolder was onder een hoog dakraam het 'atelier', beneden stonden kunstboeken en Kuifjes in de kast. Er was ook een radio, waaruit ik in de zomer van 1958 het Tourverslag hoorde van Charly Gauls legendarische zegetocht door de Chartreuse. De man, leraar aan de kunstacademie, reed op een motor, waarmee hij bij regenachtig weer op de naburige trambaan ten val kwam, en later in een Opel Kadett, waarin hij een botsing op de tramrails rond Plein 1813 veroorzaakte. Op het Veluwse Terlet, waar hij aan zweefvliegen deed, brak hij een been. In mijn bijzijn deelde hij zijn echtgenote mee dat hij daar aan de bar had zitten flirten, waarop zij met dezelfde laatlunkende vergoelijking reageerde als op zijn andere ongelukken. Het andere hoekhuis, waar schichtig de tuin inschietende jongemannen achter een hoge heg bij een oudere vrouw woonden, kan ik overslaan, evenals het uit de toon vallende kantoor van de Heiligen der Laatste Dagen. Maar de bijdrage van de volgende eenheid van twee spiegelend identieke villa's mocht er zijn. De kleine, beschaafde internist uit de eerste villa, vader van twee blonde dochttertjes, werd door zijn tengere, aantrekkelijke vrouw bedrogen met mijn vader. Voor de noodzaak van abortus had hij

begrip, maar over haar keus toonde hij zich verontwaardigd, mijn vader maakte plaats voor een heer verderop de laan. Met de andere villahelft was nauwelijks contact. De eigenaar, met gepommadeerd haar, werd een *non-valeur* genoemd die het best tot zijn recht zou komen als barpianist. Zijn zus Molly, als pianolerares in het volgende en laatste blok gevestigd, leerde mij Chopin spelen. Zij woonde onder één dak met de oude piano-virtuoos Tabbernal. Als zijn opvolger verscheen aan haar zijde een manspersoon – boekhouder of magazijnchef – die in de danskunst was geschoold. Tot mijn verbijstering liet mijn vader zich overhalen met mijn moeder bij het tweetal dansles te nemen, waaraan weer rap een eind kwam toen Molly, achternagezeten door haar nieuwe vriend, op de vlucht door een raam had moeten springen.

Overheerste seks het volwassen leven? Het contrast met His-sink was in elk geval groot. En we zijn er nog niet. Mijn vader werkte als jurist voor groothandelaren in vlees – louter namen aan tafel. In de praktijk zagen wij alleen zijn bureauchef, die bij gesprekken in de verte staarde, vaag beamend wat nauwelijks tot hem leek door te dringen. Hij had zich onmisbaar gemaakt door handige financiële regelingen ter uitbreiding van beider salaris en stellig ook door een gedeelde obsessie met seks. Uiteindelijk werd hij in zijn eigen huis gewurgd door een jongeheer die hij in een naburig bos had opgepikt.

Dan was er nog huisarts Epi, een groot charmeur, aan wiens slordigheid bij de bevallingen te wijten scheen te zijn dat twee van mijn ouders' kinderen problemen kregen. Hij trakteerde mijn moeder op verhalen over zijn 'fantastische wijven' die zij, hoe preuts ze ook was, gretig aan mij doorvertelde. Terwijl de ene vriendin nog op de behandeltafel lag zat de volgende al in de wachtkamer. Epi's vrouw legde het aan met mijn vader, die haar samen met haar dochttertjes in de uitrollende golfjes op het strand filmde, inzoomend op haar lijf in de forse jarenvijftigbikini. De filmpjes werden samen met de overbelichte opnames van onze Zwitserse vakanties in huiselijke kring vertoond.

Ten slotte de scholen. De grootste groep volwassenen be-

treedt mijn levenspodium. Van vóór mijn achtste herinner ik me er geen. Angst was de kern van wat mij thuis werd bijgebracht en de eerste stappen in de buitenwereld zette ik in een wolk van paniek. De strenge schooljuffrouw van de derde klas, die slordige leerlingen met hun schriftjes om de oren sloeg, bracht me zo in verwarring dat zelfs mijn vader begreep dat hij moest ingrijpen. Van de christelijke school werd ik naar de openbare aan onze laan overgeplaatst. Ook uit Paauwiaans oogpunt een nuttige zet. De duivel stond immers sterker waar men de Waarheid half dan waar men Haar helemaal niet kende, beter geen God dan een valse. De overgang bracht me in de hemel van juffrouw Veth, geprezen zij haar naam. Ze werd gevolgd door meneer Young, een fantastische volwassene die begreep dat het leven om verhalen draait. Dan het gymnasium. Daar werd niet meer van dag tot dag dezelfde, maar elk uur een andere volwassene ter observatie aangeboden. Tientallen mannen passeerden de revue. Vrouwen waren er nauwelijks. Eén gaf er biologie en trok in de eerste les een lange lijn op het bord die de geschiedenis van het heelal verbeeldde. Daarachter zette ze een haast onzichtbaar puntje dat alles weergaf waarover de mensheid zich druk had gemaakt – een indrukwekkend begin, helaas jarenlang door drammerige betogen gevolgd. Onder de mannen, degelijk of onbeholpen, verlegen of ijdel, keurig of gezellig, rommelaars of vaklieden, leerde alleen dr. L.J. Elferink, een cynisch rechtse en tegelijk zwaar christelijke man, mij iets buiten de boeken om: de dode Griekse taal was door levende Griekse mensen geschreven en moest dus levend worden vertaald.

En Hissink dan?

Met vlugge passen kwam hij in 1958 de tweede klas binnen, drieënveertig jaar oud. Ik was twaalf. Aan zijn lessen in dat jaar bewaar ik geen enkele herinnering. Zijn bevlogenheid zal het obstakel zijn geweest. Met bezweringen was ik vertrouwd geraakt sinds ze vanaf mijn zesde maand van de kansel op me neerdaalden. Ik had geleerd me af te sluiten voor elk betoog dat wilde begoochelen of betoveren en was allang gevlucht in heldenverhalen. Hissink gaf geen Nederlands in de gangbare zin.

Weliswaar moet hij ons de redekundige ontleding van de samengestelde zin en het vreemde woord in boek en krant hebben voorgehouden, maar dat zal als iets vanzelfsprekends aan mij zijn voorbijgegaan. Ook uit de hogere klassen herinner ik mij niets van literatuurgeschiedenis of literaire stijlfiguren, nee, Hissink sprak vurig over alles wat hij mooi vond, van de sprookjes van Andersen tot de gedichten van Ida Gerhardt. Lessenlange lezingen hield hij over Vestdijks *Vuuraanbidders* of Michelangelo. Ik had er geen geduld voor. Cultuur moet kort en krachtig, liefst met een kwinkslag, worden opgediend, niet als wonderdoende olie. Daarbij kwam dat iets in hem mij vreemd was, een soort geslachtloosheid die bij het idealisme van zijn toespraken paste. Dertig jaren zouden verstrijken voordat ik bereid was de metafysica een tweede kans te geven. En juist toen kwam het tot grote botsingen tussen hem en mij.

Voorlopig was er geen contact. Dat stoorde me wel wat, want op school ging een grote roep van hem uit. Niet dat we iets wisten van zijn persoonlijke omstandigheden. In die tijd spraken leraren niet over zichzelf, en Hissink al helemaal niet. Pas kortgeleden kwam ik te weten dat hij tijdens de Duitse bezetting illegaal werk had gedaan en na een universiteitloze studie *cum laude* was afgestudeerd op scripties over de zestiende-eeuwse religieuze schrijver Dirk Coornhert, de zeventiende-eeuwse religieuze dichter Jan Luyken en de negentiende-eeuwse darwinistische Deense schrijver Jens Peter Jacobsen. Leraar Nederlands was hij in 1944 geworden, aan het 's-Gravenhaags Christelijk Gymnasium, waar hij bleef tot zijn pensionering in 1980. Hoewel in Den Haag geboren, getogen en gestorven (1915–2011), voelde hij zich een Klarenbeeker uit het Veluwe land bij de IJssel, vanwaar zijn ouders stamden. Eind jaren twintig fietste hij op zijn veertiende al door de Ardennen. In de jaren dertig waren fietsreizen gevolgd door Duitsland en de Zwitserse en Oostenrijkse Alpen. Na de wereldoorlog had hij zijn koers noodgedwongen naar Scandinavië en later Frankrijk en Italië verlegd.

Van dit alles wist ik dus niets. Wel hoorde ik dat hij buiten de les veel samen met leerlingen deed. Met de natuurclub Pan

wandelde hij door Meijendel en Raaphorst en roeide hij over de Nieuwkoopse Plassen. Hij voerde grote toneelstukken op. Maar vooral maakte hij vanaf de jaren vijftig grote reizen, waarvoor alleen gelijkgestemde, gevoelige jongens in aanmerking leken te komen. Zelfs naar het toen onvoorstelbaar verre Griekenland: drie dagen op houten treinbanken naar Athene en dan op de fiets naar Korinthe en Olympia om te kamperen naast de tempelzuilen! Maar op de ongebaande Griekse wegen bleken de fiets, en ook de Solex, geen succes. Dus volgde in 1964 een eerste ezeltocht. De ezels, eerst gehuurd, later gekocht, maakten als lastdieren de ideale trektocht mogelijk, over oude muilezelpaden van dorp naar dorp dwars door het bergachtige land. Op twaalf ezelreizen – en op tientallen eilandtochten waarbij hooggelegen kloosters vaak het reisdoel vormden – drong Hissink met zijn groepen tot in de onherbergzaamste uithoeken van Griekenland door, bij hun kampementen door de uitgelopen dorpsjeugd aangestaard en gastvrij door de ouderen ontvangen. Hij beklom ook de Olympus. Rustdagen werden zijn jongeren niet gegund. Elke dag eiste een nieuw hoogtepunt, er moest onophoudelijk beweging zijn. Eenmaal bezocht ik, na een lange liftreis door het Midden-Oosten en Afghanistan, zijn kampement onder de grafheuvel van Marathon. Op al die reizen, aangevuld met wekelijkse wandelingen door wat in Nederland aan natuur restte, benaderde het aantal medereizigers de honderd. 's Winters kregen zij de prachtige dia's te zien waarop Hissink de arcadische natuur van het voorbije jaar had vastgelegd – platen die hij ook gebruikte voor zijn lezingen over Griekse kloosters, Nederlandse dichters en sporen van God in de natuur.

Even hartstochtelijk als hij reisde regisseerde Hissink toneel. Meer dan dertig jaar heeft hij op het gymnasium na maandenlange repetities stukken op de planken gebracht van Euripides tot Heijermans, André Obey tot Thornton Wilder. Hoogtepunten waren zijn *Trojaanse vrouwen* uit de jaren '70, waarbij beelden van de Vietnamoorlog tot een conflict met het schoolbestuur leidden, en de poëzieopvoeringen in de jaren '80 rond het

milieu (ook door de VARA-radio uitgezonden) en rond het kind – een soort totaaltheater met nieuw gecomponeerde muziek op speciaal ontworpen instrumenten. Bij zijn afscheid speelden driehonderd toneelspelers in een *tableau de la troupe* delen van dat lange toneelverleden na. De koninklijke onderscheiding, die hem tegelijk werd uitgereikt, viel daarbij voor Hissink in het niet. Drie jaar na onze ontmoeting bij Marathon viel zijn keus op Anouilh's *L'Alouette* (*De leeuwerik*) over het proces van Jeanne d'Arc. Tegenover Jeanne staat de Inquisiteur. Voor diens agressieve rol vond hij zijn vreedzame jongens niet geschikt. Hij vroeg mij. Om het ook eens mee te maken zegde ik toe. Te snel, want het viel me zwaar om woorden die ik van tevoren in mijn hoofd had geprent uit te spreken alsof ze spontaan opwelden. Hissinks regie hielp me niet. Zoals met jonge leerlingen waarschijnlijk onvermijdelijk is, deed hij de rollen voor, maar eerder als voordrachtskunstenaar dan als toneelspeler. Toch volgde een uitnodiging voor een reis. In de vroege lente liepen we met zeven man een week rond de Griekse monnikenberg Athos, door ongerepte bossen, omringd door vogelzang, terwijl de sneeuw op de tweeduizend meter hoge Heilige Berg blonk in de zon. Het was een prachtige tocht en het reizen in een hechte groep was me goed bevallen, dus ik ging graag in op zijn voorstel deel te nemen aan een zomerse ezeltocht door Arkadië. De groep was groot, dertien personen, onder wie twee oude getrouwen die hun vrouw hadden meegenomen, een nieuwigheid die niet goed uitpakte. Van rafelige kleding en ongeschooren hoofden werd schande gesproken, aan tafel werden toasts op de koningin uitgebracht. Hoewel ik het heerlijk vond voor de karavaan de oude paden en doorwaadbare plaatsen te zoeken, verstoorde die schijnbeschaving mijn romantische droom. De grootse kampementen, soms hoog in de heuvels met zicht op rivieren die we pas dagen later zouden overtrekken, konden niet verhinderen dat Hissink en ik op een hete dag als 'hengsten', zoals hij zelf zei, tegenover elkaar stonden. In een woestenij zocht hij vergeefs een bron voor zijn heilige koffieséance om ons van de wereld weg te houden, maar de meerderheid wilde doorlo-

pen naar een dorp waar post en water wachtten. ‘Je bent maar een van de dertien,’ heb ik geroepen. Een paar dagen later volgde een tweede botsing toen we op duizend meter hoogte in grote eenzaamheid kampeerden onder de olijven bij de tempel van Bassae. De groep zou daar uiteengaan. Voor een afscheidsfoto wilden we ons met de ezels voor de tempel opstellen. De bewaker raakte in paniek en begon te schreeuwen. Toen hij een ezel een trap gaf hield ik hem mijn vuist onder de kin. Hij vluchtte in zijn huisje en belde de politie. De vrede was voorgoed verstoord. Met de vier of vijf jongens die achterbleven kwam Hissink op een harmonische tocht over de flanken van de Taygetos tot rust. Ons contact was verbroken.

Het duurde meer dan tien jaar voor het werd hersteld, voor een nieuwe ezeltocht, zijn elfde. Hissink was nu bijna zeventig. Ik had intussen vrouw en kinderen, maar die waren nu ook welkom omdat ze het tempo rustig en mij koest zouden houden. Met z’n elven werd het rond de Kyllini (2476 meter), die we ook beklommen, niet ver van Korinthe, een vredige tocht. Het volgende jaar werd de twaalfde tocht, door ruig gebergte ten westen van Delfi, de laatste. Zelfs in Griekenland maakte de ezel plaats voor de auto, en mét de ezel verdwenen de oude ezelpaden, bedolven onder het puin van wegeaanleg. Het werden trieste dagen, waarop een tocht door de Krikellorivier een grootse uitzondering vormde: twee dagen zochten we zonder een mens te ontmoeten onze weg door de wildernis van de diepe, kronkelende kloof, in de schaduw van platanen, totdat een pad ons langs de steile kloofwand omhoogbracht naar een verborgen gehucht waar Duitse soldaten in de Tweede Wereldoorlog de laatste vreemdelingen waren geweest.

Toch brachten we het nog tot een tweede breuk. Ik werd rector van het gymnasium, waar Hissink na zijn pensioen toneel was blijven regisseren. Hij wilde zijn werk met Vondels *Gijsbrecht* afsluiten. Ik zag daar niets in. Het instituut gymnasium lag toen nog als elitair-conservatief onder vuur, de *Gijsbrecht* zou dat vooroordeel bevestigen. Ik wilde de klassieken juist van hun plechtstatige imago verlossen. Maar Hissink zag al-

leen de poëzie van het stuk en een pacifistische tendens die hem lief was. Hij kreeg zijn zin. Ik speelde zelfs mee in een kleine rol. Hij had me de grote boderol in de schoenen willen schuiven, maar de tekst over de nonnenverkrachting kon ik niet over mijn lippen krijgen. Ik hakte in op het masochistische christendom van de scène. En ook op zijn manier van regisseren: 'Kleine Hissinkjes op het toneel zetten.' Buiten zinnen heeft hij zijn tas door de leraarskamer gesmeten, schreeuwend: 'Die duivel, die duivel!' Ik zou hem tot de grond toe hebben afgebroken, alleen Vondels alexandrijnen hadden hem op de been gehouden.

Op de been bleef hij nog minstens een decennium. In Tirol liep hij in zijn eentje naar de sneeuwgrens en op zijn tachtigste beklom hij nog torens om 'het domme rumoer van de wereld' te ontstijgen. Hoe de breuk werd geheeld weet ik niet meer. Op een foto uit '97 zit Herman, nog strak en jeugdig, pas eenentachtig, op een zonnige avond met twee reisgenoten in Wyns aan de Dokkumer Ee. Jaren eerder had ik hem een enthousiaste brief uit Ikaria geschreven, een weinig bezocht Grieks eiland, waar ik diep in december met vrouw en kind in een ijzige kou een deel van een *sabbatical year* doorbracht. Noorderstormen hadden alle scheepvaart stilgelegd en joegen door de deurkieren sneeuw rond ons bed, maar kort voor kerst beklommen we op een stralende, windstille dag de hoge bergrug, zigzaggend over een oud ezelpad, het laatste uur zwoegend door de sneeuw, beloond met een weergaloos uitzicht over besneeuwde eilandtoppen in een blauwe zee. Kennelijk moest ik onze belevenissen juist aan Herman Hissink voorleggen. Ergens na de brief en voor de avond in Wyns moet het contact zijn hersteld.

Hissink had de auto altijd verfoeid. Door anti-autoacties kwam hij in de jaren zeventig in botsing met het schoolbestuur. Hij brak onder meer met enthousiaste volgelingen een parkeerplaats bij de school open om die te betrekken bij de wilde bloementuin – die ook al op tegenstand was gestuit – waarin hij van zijn reizen meegebrachte planten onderbracht. Maar halverwege de tachtig kon hij geen lange wandelingen meer maken. De auto werd onmisbaar om nog plaatsen waar het stil was te be-

reiken, rond middeleeuwse kerkjes in Friesland, Groningen en Zeeland, en ook dichterbij, langs de grote rivieren. Chaufferende vrienden, die soms dagen met hem rondreden, dekten gezamenlijk zijn behoefte om van elke dag die zich met zon en wolken liet fotograferen een hoogtepunt te maken. Hissink weigerde te leven zonder intensiteit. Op regenachtige dagen las hij: biologie, theologie, de bijbel, de grote schrijvers, of repeteerde de gedichten die hij zijn leven lang in zijn hoofd had gezet. 's Avonds bezocht hij films en opera's, of toneelvoorstellingen waarvoor hij grote groepen optrommelde. Ik had altijd wat gespot met zijn gewoonte om op reis, zodra hij bij het ochtendgloren uit zijn tent was gekomen om koffie te zetten, eschatologische onderwerpen aan te snijden terwijl zijn tochtgenoten, de ogen nog uitwrijvend, wankelend naderbij kwamen. Maar het was liefdevolle spot geweest, want ik bewonderde zijn vuur, zijn weigering te converseren. Hij hield ook niet alleen betogen, hij was een meester van de anekdote, een scherpe, geestige waarnemer. En omdat hij als toneelregisseur en leraar, wandelaar en reiziger met tal van mensen tal van wonderlijke dingen had beleefd raakten zijn anekdotes nooit op. Wanneer we in de vroege ochtend voor een autotrip waren voorgereden en Herman, elk jaar voorzichtig, de steile portiektrap was afgedaald en zich achter in de auto had genesteld, glimlachte ik wel over de hartstocht waarmee hij algauw begon voor te dragen, maar ik verheugde me ook op een dag waarvan hij weer de kern zou zijn. Op zijn negentigste verjaardag boden vrienden hem het portret aan dat achterop dit boek is afgebeeld. In zijn tweeënnegentigste jaar vertoonden en selecteerden we dagenlang bij hem thuis vrolijk zijn duizenden dia's. Het jaar daarop moest hij zich bij een tochtje langs de IJssel staande houden met een stok, maar op de terugweg zongen we gevierden uit volle borst psalmen, in de oude berijming. Onze allerlaatste tocht, bij prachtig juniweer, eindigde aan het haventje van Goedereede. Op zijn drieënnegentigste verjaardag, die gevierd werd in de Wassenaarse Horsten, waar hij vanaf zijn jeugd had gewandeld, liet hij zich eindelijk de rolstoel welgevalen. Daarna kwam het verpleeghuis, en de dood.